

Upprustning och ombyggnader vid Graninge bruk

Graninge socken, Sollefteå kommun, Västernorrlands län

M
LÄNSMUSEET
VÄSTERNORRLAND

Länsmuseet Västernorrland
Kulturmiljöavdelningens rapport nr. 2002:9
Bodil Mascher

INNEHÅLL:

	Sid.
INLEDNING	3
SAMMANFATTNING	4
MILJÖBESKRIVNING OCH HISTORIK	5
PLANERADE ÅTGÄRDER	9
VIDTAGNA ÅTGÄRDER	11
ANTIKNVARISKA SYNPUNKTER	13
KÄLLOR OCH ARKIV	14
FOTOBILAGA	

INLEDNING

Projekt Graninge Bruk har under tiden 2001-06-18 till och med 2002-09-30 inom landstinget Västernorrlands ramprogram Industrisamhällets kulturarv restaurerat och byggt om en smedja med vattenhjul, en vågbod, ett tråddrageri samt uppfört en vattenränna vid Graninge bruk.

Intresseföreningen för framtid i Graningebruk sökte EU-medel för upprustnings- och ombyggnadsåtgärderna vilket beviljades under stödåtgärd 1.2. Områden med särskilda förutsättningar, Inlandet.

Målet med de åtgärder i projektet som omfattar restaurering och ombyggnad har varit att utveckla Graninges historiska järnbruksmiljö, att öka attraktiviteten med kulturturistisk verksamhet och att bevara och levandegöra järnbruksmiljön. Långsiktigt ville man skapa ett året-runt-öppet besökscentrum. Man planerade 20 000 besökare det första verksamhetsåret.

Enligt beslut från Regional utveckling, Landstinget Västernorrland 2001-06-18 dnr. M11-00-964 har krav ställts att den del av projektet som rör restaureringar och ombyggnader skall följas av en antikvarisk kontrollant som Industrisamhällets kulturarv godkänner. Avtal om dennes insats ska slutas innan arbetet påbörjas. Kopia insändes till ramprogrammet i samband med den första rekvisitionen av medel till restaureringen. Syftet med kontrollen är att den antikvariske experten bibringar restaureringen nödvändig kunskap om traditionella material och arbetsmetoder, i förekommande fall förtydligar och preciserar de kulturhistoriska värdena i detaljdiskussioner och avgör utifrån kulturhistoriska ställningstaganden och ramens intentioner beslut om insatser under restaureringens gång. Avsikten är också att den antikvariska kontrollen ska öka vår kännedom och kunskap om de kulturhistoriska värden som Graninge bruksbyggnader besitter, samt underlätta bibehållandet av dessa värden. Projektägaren skall i samverkan med kontrollanten dokumentera arbetet och lämna rapport till ramprogrammet senast två månader efter arbetets slutförande.

Från Läns museet har Anette Lund, Mona Sundin och Bodil Mascher deltagit som antikvariska kontrollanter. Rapportsammanställning har utförts av Bodil Mascher.

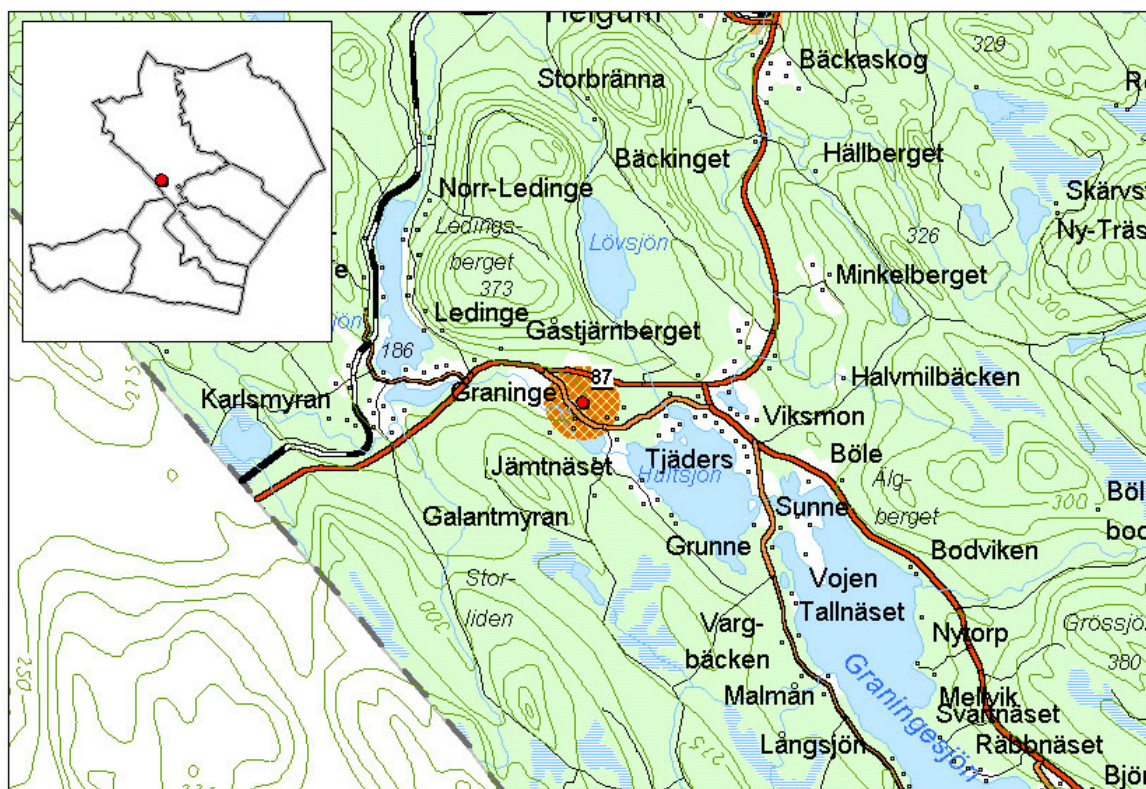
Omslagsbilden visar f d tråddrageriet efter ombyggnad till utställnings- och filmhall interiört (4:e porten framifrån) och WC,RWC närmast med mindre dörr upptagen i första dubbelporten.

SAMMANFATTNING

De ombyggnader och den upprustning som gjorts vid några av produktionsbyggnaderna vid Graninge bruk under tiden 2001-06-18 till och med 2002-09-30 är avslutade. Ombyggnad av det fd tråddrageriets västra del till toalettutrymmen och utställningslokal/ filmhall i den östra delen har gjorts utan ingrepp i byggnadens exteriör annat än att dörrar upptagits i befintliga sekundära portar. Interiört har nya ytskikt tillkommit och innanfönster nytillverkats likt de äldre ytterfönstren. De kraftigt skadade putsväggarna i utställningshall och filmhall restaurerades ej eftersom interiören inte var ursprunglig utan har tillkommit när byggnaden började användas som garage på 1920-30- talet. I stället har plattor uppmonterats på reglar och väggarna målats. Nya innertak har monterats med bibehållen takhöjd. Hammaren har satts i drift genom att vattenhulets axel justerats och att en nybyggd vattenränna har tillkommit. Axiallagret på upplagsstockarna till vattenhulets axel godkändes eftersom hjulet ej var ursprungligt och eftersom denna anordning enligt teknisk expertis var förutsättningen för att få igång hammaren, utan att skada eller förstöra det ursprungliga hjulets axel (vid försök var svängningarna utan lager 3-4 dm). Alternativet var att göra en rekonstruktion av hela axeln, vilket inte heller var bra eftersom den befintliga autentiska axeln har ett kulturhistoriskt värde. I vågboden, som under 1980- talet moderniserats med samlingsal och kök, har ett café inretts i det f d kallutrymmet/ förrådet.

I och med att café, utställnings- och filmhall, WC och RWC har inrättats på bruksområdet har målet att öka kulturturismen möjliggjorts. Målet att bevara och levandegöra järnbruksam miljön har uppnåtts med åtgärderna vid hammarbyggnaden.

Planerna på att kvarnen skulle inredas med verkstäder för hantverkare/glasblåsare och igångsättning av remdriften i hammarbyggnadens smedja har inte satts i verket under denna etapp. Vad gäller smedjan är endast en remdrift igång på grund av personsäkerhetskrav.

MILJÖBESKRIVNING OCH HISTORIK

Miljö

Bebyggelsen består av trä målad med röd slamfärg. Bruksmiljön omfattar såväl produktionsbyggnader som de bostäder för tjänstemän och arbetare som byggdes under 1700-talet. Den vitmålade herrgården är privatägd. Exteriörerna har delvis bevarats medan flertalet byggnader moderniserats invändigt och används för andra ändamål. ”Westhammaren” byggd 1819 finns exempelvis kvar ombyggd som tröskloge. Den f d spik- och stålhammaren blev senare ombyggd till kvarn, en hög byggnad med mera kvadratisk plan. Kvarnbyggnaden står ännu kvar. Vattendragen överensstämmer i stort med förhållandena under bruksepoken med undantag för att en kanal mellan bruksgatan och produktionsbyggnaderna är igenlagd. Dammarna är belägna på samma plats som vid sekelskiftet 1600/1700. 1966/57 reglerades åsystemet då en kraftstation byggdes.

Järnbrukets utveckling

Bruket fick bergskollegiets privilegium år 1673, det första i Ådalen. Järnhanteringen startade några år senare, år 1677 hade man byggt masugn och hammare. Malm fick köpas bland annat från Utö i Stockholms skärgård. Efter en rad problem som exempelvis svåra transportförhållanden och en av danskar anlagd brand som ödelade en stor del av bruket. Till Graninge flyttade smeder, kolare och de yrkesgrupper som krävdes för järnhanteringen. År 1688 fanns masugn, stångjärnshammare, knipphammare, klensmedja, såg och kvarn på Graninge bruk. Brukets grundare och tillika guvernören över Västernorrlands län, Carl Sparre, flyttade dock masugnen till Sollefteå, senare till Bollstabruk, på grund av svåra transportförhållanden och därefter fungerade Graninge enbart som hammarbruk. År 1809-10 utökades bruket med en spik- och råstålshammare och en plåthammare. 5 likadana bostäder för smederna uppfördes på rad utmed Bruksgatan. De byggdes redan vid slutet av 1700- talet och hade tidigare brutna tak. Det fanns bostäder för 32 hushåll år 1770. Senare arbetarbostäder fick en friare gruppering. På norrländska järnbruk var bebyggelsen i allmänhet inte anlagda efter den stränga symmetri som präglar de uppländska järnbruken (Ahnlund). En brukskyrka i trä byggdes år 1759 och är byggd nästan axiellt mot det gamla herrgårdsområdet. En herrgård byggdes år 1826, som ersatte en nedbrunnen herrgård. Under mitten av 1800- talet kunde det svenska järnet inte längre behålla sin starka ställning på den europeiska marknaden. I England hade man arbetat fram en metod för att använda stenkol vid järnframställning. I Sverige satsade man i stället på att exportera sågade trävaror. ”Vi sjunker med järnet och flyter på träet” konstaterade en järnbrukspatron. På flera gamla bruk växte ofta sågverkssamhällen fram. Järntillverkningen vid Graninge lades ner år 1901.

Hammaren, smedjan

Plåthammaren uppfördes år 1809-10. Byggnaden genomgick en omfattande ombyggnad på 1920- talet och har till stor del förändrats sedan nybyggnadstiden. Den gamla plåtsmedjan började att användas som grov- klensmedja och verkstad. Huslängan har tre dörrar, som leder till hammarhuset och en ässja. Vattenhjulet som driver hammaren sitter på byggnadens baksida. Dörren på byggnadens mittkropp går till verkstaden/smedjan och var i bruk till 1950- talet. Smedjan har utrustning från 1920- talet som drevs med remdrift. Den tredje dörren i väster leder till bälgrummet med två bälgar som drivs av ett gammalt vattenhjul på baksidan av byggnaden vid ån. Vattenhjulet är ej i funktion. Från bälgrummet leder en luftkanal av trä längs hela byggnaden. På 1980- talet genomgick byggnaden en omfattande restaurering. En stor del av järnbrukets utrustning finns kvar i byggnaden

Tråddrageriet, f.d. plåthammaren

Tråddrageriet tillhör Graninge moderna samhälle och var brukssamhällets största nya industri under 1900- talet. I tråddrageriet tillverkades trådar för Graningeverkens fabriker i Utansjö, Forsse och Sandviken. Verksamheten upphörde på 1950- talet. Byggnaden har under 1920-30- talet varit inrett till garage då stora garageportar tagits upp.

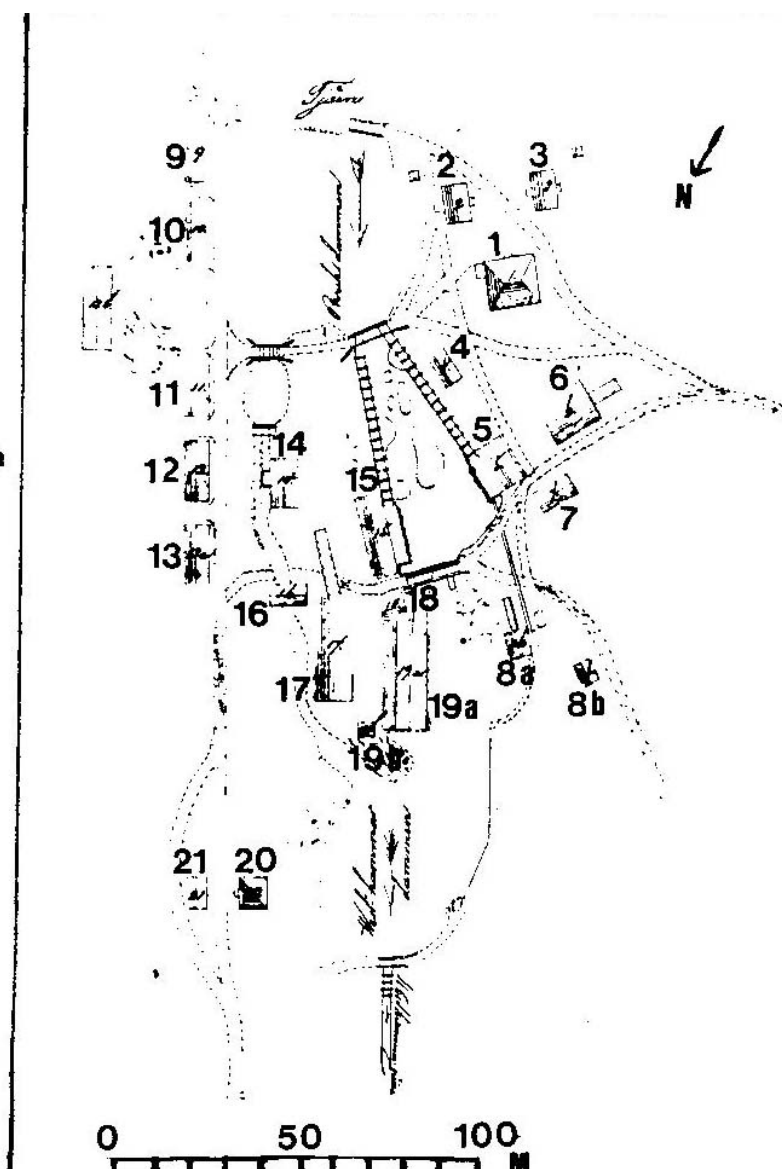
Vågboden

Vågboden var ursprungligen en byggnad med koppling till järnbruket. Där togs järnet upp och vägdes ligger vid den tidigare järnbodens norra ände. Där rann tidigare ett vattendrag som är igenfyllt idag. Ån rann under vågboden, där man också hade ett badhus. En äldre graningebo lär ha badat i detta badhus. Det fanns förmodligen ett uppfordringbord med en vattendriven hiss som tog upp järnet till vågboden. Interiört finns få rester kvar av den gamla vågboden. Den har nya moderna ytskikt och är sedan 1980- talet inredd som samlingsal med ett litet kök.

Kulturhistoriskt värde

Bruksmiljön är av Riksantikvarieämbetet utpekad som riksintresse för kulturmiljövård. I Sollefteå kommuns Program för kulturmiljövården, Riktlinjer står följande: ”Området utgör en särpräglad miljö, med speciella kvaliteter och förutsättningar. Det bör ägnas ett närmare studium innan närmare riktlinjer anges. Målsättningen bör vara att bevara denna värdefulla miljö.” Den åttkantiga vita brukskyrkan i trä med åttkantig klockstapel från 1887 skyddas enligt kulturminneslagen.

1. "Norrländsslottet"
- 2, 3. Flygelbyggnader
4. Bryggstuga
5. Sörhammaren
6. Kolhus
7. Järnbod
- 8a. Kvarn
- 8b. Badstuga
- 9- 13 Arbetarebostäder
14. Slipverk och smedja
15. Plåthammaren
16. Järnbod
17. Kolhus
18. Järnbod
- 19a. Spik- och stålhammaren
- 19b. Järnbod
20. "Storhällan"
21. "Lillhällan"

Situationsplan från 1865 över Graninge bruk (ur Carlsson Karl Olof: *Järnbränder! Bebyggelse och samhälle vid Graninge järnbruk 1673-1901*).

PLANERADE ÅTGÄRDER

Projektpengarna är fördelade på två år, 2001 och 2002. I den första etappen planeras arbeten i fd tråddrageriet och vågboden vara färdiga till dec 2001. Etapp två omfattar uppbyggnaden av en vattenränna och upprustning av vattenhjulet som driver hammaren samt att få igång remdriften i smedjan. Vidare skulle kvarnen göras tillgänglig för hantverkare med verkstäder och glashytta. Etapp 2 planeras vara färdig under våren 2002

Tråddrageriet

Hygienutrymmen

Ombyggnad av det fd tråddrageriets västra del till toalettutrymmen planeras. Detta ska ske utan ingrepp i exteriören annat än att en dörr upptas i den ena dörrhalvan av en stor dubbelpport. Nytt innertak ska monteras för att rymma ventilation. Taksänkningen ska minimeras till det avstånd som ventilationen kräver, vilket var antikvariens krav. Lokalerna ska få nya ytskikt på väggar och tak. På antikvariens förslag monteras en bröstning av pärlspont med målade väggar ovanför och ett loctak som målas eller laseras likt panelen. Förslag på målningsbehandling är grå färg eller lasyr på pärlsponten, exempelvis i kulören S3502-y och för tak kulören S2502-y, eller något ljusare: För panel S2502-y och för tak S1502-y. För väggar ovanför panelen föreslås en färg som ligger ”engelskt rött” nära (ex.vis S4050-y80R) eller en färg som ligger ”guldockra” nära (ex.vis S2040-y30R).

Man vill ha kakel i WC och RWC, vilket godkänns. Befintliga fönster i lokalen ska behållas men innanfönster nyttillverkas. Innanfönstren ska ha mittpost och tvärgående post liksom befintliga ytterfönster men med hela rutor i stället för tättspröjsade. Antikvarien föreslår samma mörkbruna färg på innanfönstren som ytterfönstrens tjärade bågar. En lasyr kan ersätta tjäran. På golvet ska man ha moderna plastmattor.

Utställningslokal/ Filmhall

Byggnadens exteriör ska inte förändras med undantag för upptag av två mindre dörrar (varav en entrédörr) i två av lokalens fem stora porthalvor. En av portarna ska behållas för att kunna öppnas helt. I stället för de på halmmatta putsade innerväggarna, som var i dåligt skick i hela rummet, planerar man en vit strukturmålning med putsstruktur på reglade plattor på väggarna. Ett nytt innertak ska monteras och målas i samma grå färg som har använts i toalettutrymmet. På antikvariens förslag ska hyvlade brädor av olika dimensioner användas till taket. De vertikala fyrskäringar som ingick i den ursprungliga tråddrageriets konstruktion ska bevaras synliga. De var före åtgärden nedsmutsade och bitvis bemålade. Fyrskäringarna ska tvättas och skrapas trärena samt behandlas med linolja. Cementgolvet ska rengöras, därefter beslutades tillsammans med antikvarien att använda en reversibel golvbeläggning med plattor.

Antikvarien tipsar om att intresseföreningen bör sätta sig ned och utforma ett skyltförslag så att nya skyltar i bruksområdet utförs enligt samma mall.

Vågboden

En lättvägg finns före åtgärderna mellan samlingsalen och ett kallutrymme/ förråd som ska inredas till café. Man planerar en öppning i befintlig vägg mellan samlingsalen och det tilltänkta caféet. Öppningen ska begränsas till dörrstorlek (ex pardörr) för att behålla karaktären av två rum och göra så lite åverkan på befintlig vägg som möjligt. I den del som ska inredas till café finns järngaller för fönstret och detta ska bevaras. Insättande av innanfönster ska göras innanför gallret.

Hammaran, smedjan

Man planerar få igång den vattendrivna utrustningen så att hammaren kan slå. Vattenhjulet på baksidan huset, som delvis tillkommit under senare tid, och dess upplagsstockar ska restaureras. En vattenränna till vattenhjulet ska nyttillverkas. Städet ska få ett nytt fundament. Den remdrivna utrustningen i smedjan ska också sättas i drift. Det gamla vattenhjulet till bälgarna på baksidan huset i väster är mycket vittrat och delvis rötskadat men har mycket tätvuxet virke med stadga innanför ytan. Antikvarien har föreslagit konservering.

VIDTAGNA ÅTGÄRDER

Tråddrageriet

Hygienutrymmen

WC och RWC har inrättats i den västra delen av byggnaden. Exteriört har inget förändrats annat än att man sågat upp en mindre dörr i ena dörrhalvan på befintlig dubbelpart. Interiört har moderna ytskikt tillkommit som färg- och delvis materialmässigt ansluter till den äldre bruksmiljön. Resultatet ger ett sobert intryck. Väggarna är målade i engelskt rött ovanför en pärlspontpanel målade med grå linoljefärg. Lokalerna har fått ett innertak i form av ett ljusare gråmålat locktak och takhöjden har behållits så mycket det varit möjligt. Innanfönster har nytillverkats i samma skala som befintliga tättspröjsade yttre fönster men endast med mitt- och tvärpost i motsvarande läge som befintliga enligt antikvariens förslag. De nya innanfönstren är laserade i en svartbrun nyans likt befintliga äldre mörkt tjärade ytterfönster. På golvet är en ockragul plastmatta med granitmönster inlagd. Arbeten med WC-lokaler var i det närmaste färdiga vid antikvariska kontrollen 2001-10-10.

Utställningslokal/ Filmhall

I östra delen av byggnaden finns fem stora dubbelpartar som troligtvis härrör från 1920- 30-talet då tråddrageriet användes som garage. Exteriört har portarna bevarats men i två av dem har sågats upp två mindre dörrar varav den ena används som entré och längst i öster har även upptagits en branddörr i befintlig port. Innanför övriga portar har nya innerväggar tillkommit för att isolera lokalen

Invändigt kommer man först in i den större utställningshallen med dörr in till den inre filmhallen. Ett nytt innertak har monterats med bräder i varierande bredder. Taket är målat i samma grå kulör som har använts i toalettutrymmen. Den höga takhöjden har behållits enligt antikvariens intentioner. De tidigare på halmmatta putsade innerväggarna har fått nya ytskikt bestående av uppreglade plattor som målats med en modern vit strukturfärg. De vertikala fyrskärningar som ingick i den ursprungliga tråddrageriets konstruktion (utställningshallen) har bevarats synliga. De har tvättats och skrapats trärena samt behandlats med linolja. Justeringsskruvarna som satt på stolparna har bevarats. Cementgolvet har rengjorts och belagts med grå och vinröda plastplattor som är reversibla.

Vågboden/Caféet

I vågboden finns sedan tidigare en samlingssal och ett litet kök. Man har nu öppnat ett café där man gjort en mindre öppning i samlingssalens östra vägg. Öppningen har begränsas till dörrstorlek exempelvis för pardörr för att behålla karaktären av två rum.

I den del där caféet har inrymts finns järngaller för fönstret, vilket har bevarats. Innanfönster i samma skala och utförande som befintligt ytterfönster har nytillverkats. Järngallret ska återställas så snart innanfönstret har monterats.

Hammaren, smedjan

Hammaren har satts i drift genom att vattenhjulet har restaurerats. Vattenhjulet har delvis tillkommit under senare tid. Delar av den gamla hjulaxeln sviktade 2 dm. Enligt teknisk expertis var man därför tvungen att installera ett axiallager för att ta upp krafterna i olika riktningar för att inte påfrestningen på axeln skulle bli alltför stor. Detta godkännes eftersom man annars inte kan få hammaren att slå, under förutsättning att axiallagret byggs in i upplagsstockarna. En 60 meter lång vattenränna av plank och uppställning av fyrskäringar har nybyggts. Vattenrännan står på betongfundament som täcks med ett tunt lager sten och jord. Under städet har man gjutit ett nytt fundament och under detta staplat träkubb för att dämpa hammarslagen mot städet, vilket gamla handlingar beskriver att man ska göra. Den remdrivna utrustningen i smedjan har inte satts i drift av säkerhetsskäl med tanke på besökande.

Kvarnen

Projektet med att inrätta verkstäder för hantverkare/glasblåsare i kvarnen har ej utförts utan skjutits på framtiden.

Skyltstolpar

Man har i samarbete med Läns museet gjort stolpar för skyltar om industrihistoriska lämningar i bruksområdet. Stolparna har tillverkats och målats efter ett enhetligt mönster.

ANTI-KVARISKA SYN-PUNKTER

Vid upprustningarna har kulturhistoriskt riktiga material och metoder använts där det varit motiverat av kulturhistoriska skäl. Interiören i utställningshall och filmhall bestående av plattor som uppmonterats på reglar motiveras med att befintlig puts satt bom med omfattande putsnedfall. Eftersom det skulle krävas en omfattande insats för att restaurera väggarna och eftersom interiören inte var ursprunglig utan har tillkommit när byggnaden började användas som garage på 1920-30- talet gjordes ingen omputsning utan endast målning på reglade plattor. Det moderna axiallagret på vattenhjulets axel godkändes eftersom denna anordning enligt teknisk expertis var förutsättningen för att få igång hammaren, utan att skada eller förstöra gamla bevarade delar av hjulets axel (själva hjulet har rekonstruerats). Alternativen var att rekonstruera en äldre anordning, vilket innebar vid försök alltför stora svängningar (3-4 dm) som skulle förstöra befintlig ursprunglig axel, att nytillverka en hjulaxel eller att inte köra igång hammaren alls utan låta den stå som förut. Med ett axiallager som tar upp krafter är olika håll kunde man både bevara den ursprungliga axeln och sätta hammaren i drift. Lagret inte skulle byggas in i en äldre stock som fogas reversibelt till befintliga upplagsstockar.

KÄLLOR OCH ARKIV

Litteratur

Ahnlund, Mats: ”Graningeverken – järnbruksmiljöer värda att bevara” i *Byggnader och kulturmiljöer i Västernorrland* (1977).

Carlsson Karl Olof: *Järnbränder! Bebyggelse och samhälle vid Graninge järnbruk 1673-1901*. C-uppsats Konstvetenskap, Umeå 1990.

Renström, Ann: *Program för kulturmiljövården*, Miljö- och Bygghkontoret, Sollefteå kommun, 1996.

Arkiv

Topografiska arkivet, Läns museet Västernorrland.